

SZAUDER JÓZSEF: AZ ESTVE ÉS AZ ÁLOM

(Felvilágosodás és klasszicizmus) Bp. 1970. Szépirodalmi K. 557 l.

Minden kis nép irodalmának legsúlyosabb betegsége az idő- és térbeli provincializmus. (A látszólag ellenkező véglet, a kozmopolitizmus valójában nem egyéb, mint a provincializmus sajátos formája.) A XVIII—XIX. század fordulója azért tartozik a magyar irodalomtörténet legmozgalmasabb fejezetei közé, mert ekkor a provincializmus tudata és következképp a tőle való megszabadulás szándéka rendkívül erős volt. Szauder József ma ennek a korszaknak egyik legjobb szakértője. Főlöttébb nehéz tehát annak a bírónak a helyzete, aki a kort hozzá képest csak felületesen ismeri. Különösen akkor, ha Kölcsey szelleméhez híven, a legjobbról a lesgigorúbban elvnek próbál eleget tenni.

A bevezető programtanulmány célkitűzése mintaszerű: „feladatunk az, hogy a XVIII. századról való ismereteinket teljessé tegyük, amin nem tárgy, adat, hivatkozás följegyzendő tömegét értem, hanem szellemi életforma teljességének rekonstruálását” (12.). A kötet maradandó értékű hozzájárulást jelent ennek a célnak az eléréséhez, és ezáltal alapvető fontosságú nemzeti önvizsgálatunk szempontjából. Alig akad magyar irodalomtörténeti munka, mely ilyen maradéktalanul eleget tenne a korszerű összehasonlító vizsgálat követelményeinek, s ennyire teljesen feldolgozná a korszakra vonatkozó külföldi szakirodalmat. Mivel a könyvben kifejített koncepció egészével teljes mértékben egyetértünk, csupán azokat a pontokat érintjük, amelyek vitára ösztönözhetnek.

A szerző itt közreadott anyagának egészét a felvilágosodás kategóriája köré csoportosítja. Találó az a megállapítása, mely szerint a marxizmus „— kivált Lukács állásfoglalása révén — a XIX. századi romantikával szemben mindig is a felvilágosodáshoz és a klasszicizmushoz húzott” (8.). Talán csak az kelt hiányérzetet az olvasóban, hogy nem veti fel a kérdést: vajon összhangban van-e ez az állásfoglalás a marxizmus klasszikusainak gondolkozásmódjával. Vajon az utóbbi években nálunk is föllendült romantikakutatás mozgóatója nem az a gondolat-e, hogy a múltban a marxista irodalomtudó-

mány túlzottan elhanyagolta a romantika vizsgálatát?

Alapvetően igaz Szauder megállapítása, mely szerint a felvilágosodás nem egy, hanem több stílushoz kapcsolódik (46.). Magának a stílus kategóriának a használata azonban nem tűnik elég világosnak: „mivel... a stílus derivátum... belátható, hogy bizonyos fejletlenebb kelet-európai stílusokban nagyobb művek, esztétikailag értékesebb alkotások is születhettek és születtek is” (48.). Amennyiben korstílusokról van szó, úgy hisszük, önmagában egyetlen korstílus sem lehet magasabb vagy alacsonyabb rendű. Ha viszont a szerző az egyedi műalkotás stílusára utal, akkor a mű színvonalának szükségképpen meg kell egyeznie a stílusával.

A kötet olvasásakor önkéntelenül is felmerül a kérdés: vajon nem túlzottan pozitív-e az ítélet, melyet a magyar irodalomtörténészek a felvilágosodásról mint nemzetközi jelenségről formáltak? Vajon miért fordult el a francia materialistáktól — számos nyugati költőtársához hasonlóan — a kivételes ítélőképeségű Kölcsey? Alighanem a nyugati analógiák — Blake vagy Shelley példája — vezet a helyes nyomra. A francia felvilágosodásnak volt egy alapvető hiányossága: a régi helyébe nem hozott új etikai rendszert. Ez az oka annak, hogy a látszólag derülátó Voltaire oly közel jutott a kétségbeeséshez. (Szauder József teljesen tisztán látja Voltaire valódi arcát, mint azt számos megállapítása bizonyítja.) Sade rendkívül rosszul megírt, de eszmetörténetileg fontos műve, a *La philosophie dans le boudoir* tanúsítja, hogy mekkora etikai úr támadt a francia materialisták nyomában. Sade negatív erkölce logikusan következett La Mettrie és Holbach ismeretelméletéből, s Kölcsey — sőt alighanem már Bessenyei is —, aki nemzete számára adekvát erkölcsi magatartásformát keresett, ezt Sade műveinek ismerete nélkül is szükségképpen megsejtette.

A könyv egyik érdeme, hogy felveti a klasszicizmus és a romantika közötti irányzat, ill. irányzatok történeti elhelyezésének a

kérdését (59.). Szauder — teljes joggal — a mű anorganikus szemléletében látja a klasszicista esztétika lényegét. Két irányzatot különböztet meg a klasszicizmusra következő ellenhatáson belül: szentimentalizmust és neoklasszicizmust. Az első terminus elfogadása ellen azt lehet felhozni, hogy kifejezetten negatív értéktételeket kifejező, nem történeti kategóriákat is használjuk. Ez a második jelentés mellékértelemként jelen van, valahányszor az irodalomtörténeti irányzat megjelölésére használja a szót. Szauder is kifejezetten olyan átmenetet ért szentimentalizmuson, mely a szükséges rossz szerepét töltötte be a fejlődésben: „egy szentimentális írónk sincs 1795 előtt. . . , akinek szentimentalizmusát ne éppen a túlhaladásának igénye jellemezné” (73.); „a szentimentalizmus önállósulása már a romantikát váltja ki” (89.). A neoklasszikus kifejezést sem tudjuk fenntartás nélkül elfogadni, s ennek nem csak a nemzetközi tudományos nyelv az oka. Angolul és franciául ugyanis csak a klasszikus ókorról és XVII—XVIII. századi neoklasszicizmusról lehet beszélni, a klasszicista és neoklasszikus közötti megkülönböztetés nem lehetséges. Fontosabb megjegyezni, hogy nem egészen világos, mit is értsünk neoklasszicizmuson. A szerző háromféle: „iskolás”, felvilágosult és neoklasszicizmust különböztet meg (95., 99.). De nyilvánvaló, hogy a francia nagy század vagy az Augustan-kor írói egyikhez sem tartoznak. És vajon van-e értelme egyazon felvilágosult klasszicizmus kategóriába sorolni annyira különböző írókat, mint a klasszicista poétikát lényegileg megtartó Voltaire és az attól lényegesen elrugaszkodó Delille (95.)? Úgy érezzük, a klasszicizmuson belüli hármas felosztás nincs elég részletesen kifejtve, és ezért ebben a formájában nem egészen meggyőző. Egyetlen kifejezés sem alkalmas Richardson, Rousseau, Sterne, Blake, Chénier, Goethe, Schiller, Laclós, Austen viszonylag önálló korszakának a megjelölésére, mely pusztán azt fejezi ki, hogy ez a korszak valami után vagy előtt következik. A szentimentalizmus sajnos a preromantika szinonimájává vált; Szauder maga is idézi Karel Krejčínéka ma már teljesen anakronisztikusan ható meghatározását: „a szentimentalizmus a klasszicizmus keretei között kialakult romantikus jelenség” (104.). A magunk részéről Northrop Frye terminusát: „az érzékenység kora” javasolnánk a klasszicizmus és a romantika között uralkodó viszonylag önálló és egységes irányzat megnevezésére, feltéve, hogy az „érzékenység” szóhoz azt az összetett, de egyszerűsített nagyon is konkrét egykorú jelentést társítjuk, melynek kifejtése nem lehet feladatunk ebben az ismertetésben, mindössze arra a szoros kapcsolatra utalhatunk, mely a terminust a pseudolonginoszi eredetű, a műalkotást

folyamatként és tevékenységként — azaz nem tárgyként, eredményként — értelmező, az alkotás- és befogadástételek szempontjainak kiemelt szerepet juttató esztétikához fűzi. Magának a stílusváltásnak a kezdetét 1750-nél (225.) korábbra tennők — legalábbis ami az angol irodalmat illeti, ahol az új irányzat jóval Macpherson előtt, már Thomson *Tél* (1726) című költeményével kezdetét veszi.

Minden tudományos munka tele van vitatható, sőt cáfolható állításokkal. Az *estve* és *Az álom* tanulmányaiban jóformán csak meggyőződen bizonyított részletmegállapításokat találhat az olvasó. Csupán néhány merőben vagy lényegében új és egyszerűsített rendkívül fontos eredményre utalnánk: annak bebizonyítására, hogy a fiatal Batsányi Bessenyei szövegeinek sajátos átírása indítja el a fejlődés útján, annak hangsúlyozására, hogy Virág költészetének vannak teljesen eredeti jellemzői, arra a következtetésre, mely szerint Berzsenyi és Kölcsey sokkal közelebb állt egymáshoz, mint bármelyikük Kazinczyhoz, vagy arra a vizsgálatra, melynek eredményeképpen az olvasó megérti, hogy Fáy lényegében Kazinczy klasszicista poétikáját vallotta. Talán csak az tűnik túlzásnak, hogy a szerző olyan részemeket is talál *A Béltékny-ház*-ban, melyek „a fejlődés schillerei, herderi, Jean Paul-i fokára mutatnak” (494.).

Mindössze egyetlen apró, a gondolatmenet lényegét nem érintő részletkérdésben vitáznánk Szauder József állásfoglalásával. Kölcsey ifjúkori feljegyzéseiről szólva párhuzamot von a magyar költő és Shelley fejlődése között. Maga az összevetés nagyon is indokolt, de nem egészen értünk egyet a megállapítás második felével: „1811-ben Shelley lázad fel a *The Necessity of Atheism* című művével a kegyetlen isten s gondviselés ellen, titanizmusa később is félreérthetetlenül d'Holbach-i” (325.). Az angol költő valóban a Kölcseyéhez hasonló ateizmustól indult, de később attól eltávolodott, megítélésünk szerint Kölcseyéhez hasonló okból, de más irányba, a neoplatonikus eszmék felé. A meg szabadított *Prometheus* költője majdnem olyan mereven elutasította a francia felvilágosodás materializmusát, mint közvetlen elődje, Blake.

A könyv gazdag eredményei nyomában számos olyan kérdés vetődik fel, melynek megválaszolása, bővebb kifejtése a további kutatás feladata. Mindegyikük alapvető fontosságú. Azzal, hogy kijelöli ezeket a feladatokat, a könyv ösztönző hatása a XVIII. századi vizsgálatokra. A programtanulmány a korszak egyik legsürgetőbb tisztázatlan problémájára világít rá: „mikorra tehetők a cartesianus racionalizmust és a pietista kegyességet meghaladó felvilágosult

eszméknek első jelentkezése" (29.). Megoldást nyilván csak a felvilágosodás nemzetközi kutatóinak megegyezésével lehet találni.

Fel kell figyelni arra, hogy Szauder több részletkérdésben is minél hamarabb elvégzendő kutatási feladatot jelöl ki. Besse-nyei és Batsányi, illetve Virág és Berzsenyi összevetése a beható stilisztikai összehasonlítás elvégzését sürgeti. „Egy magyar komédiában sem játszanak annyit, mint ebben” — írja a *Tempefőiről* (200.), s ez a jelentéktelen, odavetett megjegyzésnek tűnő állítása arra ösztönöz, hogy végiggondoljuk, vajon nem a játék mélyebb, hagyományosan szimbolikus értelméről van-e szó. A Péczeli-hatás vizsgálata szükségessé teszi a fordítások egybevetését eredetijükkel. Kállay Ferenc *A pogány magyarok istene* című, a Kisfaludy-Társaságnak már 1848-ban benyújtott művének méltatása arra ösztönöz, hogy legalábbis módosítsuk Ipolyi 1854-ben kiadott *Magyar mitológiájának* kezdeményező szerepéről általánosan elfogadott véleményét. A Kazinczy és Fáy művészeti tájékozottságára vonatkozó adatok ízlésük korlátaira engednek következtetni: egyikük sem érezte a színvonalbeli különbséget Raffaello és Reni, Michelangelo és Rosa között.

Irodalomtudományunk jelenlegi helyzetében még nem annyira teljesen kialakult, mint inkább fejlődésben levő marxista módszerről beszélhetünk: a kutatók különböző korábbi módszerek élő kölcsönhatásában tesznek lépéseket a marxista módszer megteremtése felé. A tudósok egyéni arcát részben éppen az adja, hogy milyen módszerek hatása érezhető munkásságukon. Ebben az ismertetésben nem kívánunk e módszerek viszonylagos értékelésének rendkívül bonyolult kérdéskörével foglalkozni. Pusztán leíró jelleggel állapítjuk meg, hogy megítélésünk szerint Szauder József irodalomtörténeti munkásságára három korábbi módszer: a pozitivistá, a szellemtörténeti és az impreszionista hatott döntően. Közülük az elsők köszönhető a példamutató filológiai megbízhatóság, a másodikkal hozható összefüggésbe a szerző sokoldalú kultúrtörténeti tájékozottsága, végül a harmadikra vezethető vissza az a már-már szépirói, esszéisztikus igény, mely a kötet legszigorúbban tudományos tanulmányaiból sem hiányzik. Ezzel a hármas hatással magyarázható, hogy az esztétikai hatás forrásait felderítő, szigorú értelemben vett formai elemzést nem találunk a kötetben; az elemzésnek ez a módja mindhárom módszertől idegen. Szauder nem vonja kétségbe az ilyen elemzés fontosságát, ha ő maga nem is vállalkozik erre a feladatra: „A soron következő nagyobb műelemzéshez akartam adni oly kiindulópontokat, melyek nélkül a Csokonai versszöveg jelentése sem tisztázható igazán” (267). Mindez egyáltalán

nem jelenti azt, hogy nincsenek a formára vonatkozó elemző mozzanatok a tanulmányokban, rendkívül fontos topikai, retorikai vagy műfaj történeti megjegyzések („*struktúrákat* kell vizsgálnunk... , vagyis toposzokat is, archetipusokat is, költészetileg is... döntő szólásokot és szentenciákat... , és természetesen műnemekben belüli fontos műfaji hagyományokat” 54.); de ezek nem valamely egyedi műalkotás egészének struktúrájára vonatkoznak. Szauder elemző módszere lényegében eszmétörténeti; az ilyen típusú elemzésnek — mint a címadó tanulmány bizonyítja — ő az egyik legkiválóbb magyar művelője.

Alig van magyar irodalomtörténész, akinek módszerén nem lehetne érezni az impreszionizmus hatását. Szauder könyvében inkább csak egy Kereszturytól vett idézet az, amit indokolatlannak tartanánk. Teljesen oszttjuk Keresztury értékítéletét *A közelítő térről*, de a költeményről adott jellemzését nem tartjuk túlzottnak sokatmondónak: „a közepen lebeg (az ihlet), a fordulón, ott, ahol a vágy már megcsuklik, az érzés céltalanul visszahull önmagába, s a magatartás, a végig szenvedett érzés eredménye még csak kibontakozóban van” (86.). Maga Szauder soha nem fogalmaz ilyen végtelenen, de néhányszor előfordul, hogy meghatározás helyett utal, társításokat és reminiscenciákat kelt. Íme egy példa: „Virágnál kis metszet az eredmény, vagy inkább rézkarc, hideg tüvel bekarcolt apró jelenet, amilyent Berzsenyi nem tudott és kívánt leírni, és Kölcsey és Vörösmarty sem.” (283.) Teljesen egyetértünk a mondat globális jelentésével, de kevésbé vázlatos, egzaktabb definíciót várunk.

Az *este és Az álom* az utóbbi években megjelent legjobb tanulmánykötetek közé tartozik. Alighanem szükségszerű, hogy az ötvenes évek monografikus jellegű feldolgozásait az ilyen szabadabb felépítésű tanulmánykötetek váltották fel. A magunk részéről úgy hisszük, a fejlődésnek ez az állomása mintegy előkészítheti a magasabb szintű, egy-egy korszak bizonyos jelenségeinek szigorúan szerkesztett, összefogott, rendszerezett értelmezését nyújtó monográfiák írását. Szauder kötetének tanulmányai az alapvető verstípusokat pontosan leíró, hangsúlyozótan poétikai vizsgálattól (*Sententia és pictura*) a levelezést életre keltő, szépirói igénnyel, novellisztikusan megírt, lélektani és kultúrtörténeti szempontokat egyaránt érvényre juttató életrajzi esszéig (*Veteris vestigia flammae*) igen széles skálát ölelnek fel. Az olvasónak már-már az a benyomása, a kötet túlságosan is gazdag anyagot foglal magában és a nézőpont szinte minden tanulmányban más és más. Egyik-másik tanulmány esetében (például *Ihletek, műzsák Virág és Berzsenyi között*) még arra is gondo-

lunk, hogy a problémakör teljesebb kifejtését is várhatjuk a szerzőtől.

Részletmegoldásokon lehet vitatkozni, ám ezek nem érintik a kötet egészének jelentőségét. Szauder a korábbi túlságosan korai szintézisek tételeit fellazítja, a kérdéseket sokkal differenciáltabban veti fel, a korszakról összetettebb képet ad. A korábbi magyar kutatókkal ellentétben világosan elkülöníti a racionalizmust a felvilágosodástól (36.), s

a ráció és a szenzibilitás dichotómiája helyett a kettő összefüggéséről ír (29.), azaz a francia eredetű, racionalista-elméleties és az angol gyökerű, empirista-történetes irányzatot a felvilágosodás két szemléleteként értelmezi. Ez a felfogás minőségileg új a korszak korábbi — felületesen esszéisztikus vagy koncepciótlanul száraz — bemutatásaihoz képest.

Szegedy-Maszák Mihály

JANCSÓ ELEMÉR: A MAGYAR IRODALOM A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

Bukarest, 1969. Irodalmi K. 428 l.

Jancsó Elemér szóban forgó könyvében, saját korábbi kutatásait is szervesen beleépítve, továbbalkotja a felvilágosodásról kialakuló modern felfogású képünket. Abban az értelemben is, hogy húsz ívnyi terjedelmű monográfiájában az *egész magyar felvilágosodásról* szóló tanulmánnyal gazdagítja a korszak kutatóinak tájékozódását, kiváltképp pedig újszerű koncepciójával. A Romániában megszületett, s a magyar felvilágosodás problémáit tárgyaló monográfiát méltóképpen állíthatjuk oda, az időközben megszületett ama könyvek mellé, amelyek a csehszlovákiai, a jugoszláviai, a romániai magyar irodalom legutóbbi ötven esztendejét tárgyalják (Turczel Lajos, Csanda Sándor, Borí Imre, valamint Sóni Pál kötetekre gondolunk). Jancsó Elemér a *hagyományokat* tárta fel, s a felvilágosodás korának irodalmát — dokumentatív jelleggel — újszerű koncepció prizmája elé helyezte.

Mi ennek az újszerű koncepciónak a lényege?

Tartalmilag az általános s a felvilágosodásra vonatkozó bevezető után, világosan kivehetően Jancsó Elemér elsősorban az *irodalomszervező* irodalmár *magatartástípusát* tárgyalja, amely módot nyújt neki arra, hogy — rejtett és nyílt célkitűzésének megfelelően — a magyar felvilágosodás határait kitágítsa, kitolja — „felfelé”. Vagyis: saját koncepciójának eszmekörén belül maradva — nem a hagyományos portrészorrendet alakítja ki. Ily módon követheti Bessenyei Györgyöt — Kármán József, s ilyképpen kapcsolódhat a magyar jakobinusok mozgalmának történetéhez a Batsányi életmű; másfelől az erdélyi jakobinusok, Barcsay Ábrahám stb. A tartalmi ismertetéshez az is hozzátartozik, hogy jelezzük: Jancsó Elemér e monográfiájában központi fejezetet szentel Csokonainak, másfelől az Erdélyi Nyelv-művelő Társaság munkájának.

Mindebből az is következik, hogy Jancsó Elemér a magyar felvilágosodás történetét

nem zárja le az 1795-ös korszakhatárral, hanem — könyvét *két nagy fejezetre* osztva — a felvilágosodás korát az irodalmi megújulás XIX. század eleji képével is kiegészíti; *szervesebb folytatást* kíván hangsúlyozni, mint tették ezt korábban a korszakkal foglalkozó irodalomtörténeti kötetek, összefoglaló kísérletek. (Csakis a magatartástípusra érvényesíthetően: aligha lehetne tagadni — mutatis mutandis — Révai József *három út* koncepcióját, elkerülve annak egyoldalú beállításait és merevnek tűnő rendszerezését.)

Jancsó törekvése abban helytálló és elfogadható, amennyiben az irodalmi megújulás kiemelkedő, ismert képviselői s Kazinczy a XIX. sz. első másfél évtizedében a polgári igényű irodalmi ízlés kialakításában is sokat merítettek a felvilágosodás gondolat- és eszmerendszeréből, illetve irodalmi törekvéseiből (csupán a Dayka- és a Báróczi-életrajzokra utalunk ehelyütt).

Éppen mert e koncepció világos és méltányos: szóvá kell tennünk, hogy — Jancsó Elemér saját koncepcióját is csorbítva — miért hiányzik az általa felvázolt irodalmi folyamatosság összképéből — Báróczi munkássága, e munkásság jellemzése. Ti. éppen Bessenyei és Kármán irodalmi törekvései, s az azok nyomán felvázolt portréik közül és a Kazinczyé *mellől* hiányzik — ennek elődjeként — Báróczi „irodalmi arcképe”. Még ha sikerül is felvezetnie Jancsó Elemérnek a magyar felvilágosodás irodalmának történetét pl. Kazinczy nyelvújítói törekvéseiig — Báróczi munkássága feltűnően hiányzik e történetből.

Jancsó Elemér korábbi műveiben, mint pl. *Az Erdélyi Nyelv-művelő Társaság Irataiban*, majd *A felvilágosodástól a romantikáig* című kötetében (ez utóbbiban kevésbé érvényesül ez) a dokumentáló jelleg uralkodik, *A magyar irodalom a felvilágosodás korában* című monográfiájában e dokumentatív jelleg kiegészíti a már jelzett magatartás történet következetes felvázolásával. S meg-

állapíthatjuk, hogy e kettőt nagyon szerencsésen ötvözi; kiváltképp pl. Barcsay Ábrahámról vagy Bölöni Farkas Sándorról szóló portréiban, vagy az erdélyi jakobinusok szerepének megítélésében, vagy Döbrentei alakjának és szerepének rajzában. Szerencsésnek mondható a dokumentáló jelleg és a magatartás-történet kapcsolata, illetve e kapcsolat feltárása, folyamattá elevenítése pl. abban: Batsányi közelébb kerül *irodalmilag* Kazinczyhoz, mint sokszor véljük (más szempontból nem erőltetett pl. Bessenyei törekvéseinek közelítése Kármánéhoz).

Tematikailag, az anyag szerves egységéből következően szinte külön fejezetet lehetne szentelni a magyarországi és az erdélyi irodalmi (és politikai) kapcsolatoknak (Batsányi és Aranka, Kazinczy és Erdély kapcsolata, Csokonai és az erdélyi felvilágosodás stb.). S ekkor nemcsak a magyar irodalom belüli kapcsolatokra gondolunk, hanem — mint ezt Jancsó Elemér számtalanszor hangsúlyozza — a román és a magyar irodalom, felvilágosítói törekvés egymásra hatására, egymás támogatására. A közös hagyományok feltárására irányítja Jancsó Elemér a figyelmet, amely ma elengedhetetlen feladat, s Jancsóé az érdem: mivel a haladó múlt közös hagyományainak feltárásában nagy munkát végzett és nagyszerű példát mutatott.

Persze: a Jancsó által elemezett, megfogalmazott és képviselt koncepciónak vannak olykor vitathatók tűnő pontjai is, s ha ezeket ezúttal szóvá tesszük, erre nem a minden áron gáncsoskodás indít bennünket. Ama bizonyos magatartás-történet vajon megköveteli-e, hogy pl. Kazinczy útját a jakobinus mozgalomhoz, csak *politikai útként* értelmezzük? Nem található-e abban „irodalmibb” mozzanat is? Problematikusnak érezzük, hogy eszmetörténetileg, sőt magatartás-történetileg az erdélyi jakobinus mozgalom odaállítható-e (annak jellege, hatása stb.) az Aranka-féle Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság törekvései mellé? Még akkor is, ha a tényleges fejlődésben az át-

vezetésben a XIX. századhoz, afelé inkább ez utóbbi *képviselhette*, mivel az előbbi Erdélyben és Magyarországon elszigetelődött, sőt azt el is fojtották. S hogy e gondolat ismét felmerül, bizonyítja azt a lassan elodázhatatlan feladatot: közös munkával ki kell dolgozni a felvilágosodás történetével foglalkozó kutatóknak az *átmenet* milyenségét és minőségét. Ebben a monográfiában Jancsó Elemér erre nem vállalkozhatott, csupán jelezte a (vissza)kapcsolódási pontokat, magatartásban, irányzatban, törekvésekben.

Nem mondunk újat, hogy az erdélyi magyar színészet történetének vagy Barcsay, Döbrentei életművének stb. Jancsó Elemérnél manapság aligha akad kitünőbb ismerője. S a két század közötti átmenetet s az új irodalmi fejlődést, az érlelődést s az ezt jelző Erdélyi Múzeum történetét is eleddig ő dolgozta fel elfogadhatóan, arra törekedve, hogy az irodalmi élet folyamatosságát, az azt érő és érintő impulzusokkal együtt teljesebbé tegye. Néha csak egy-egy — frapánsnak tűnő — mondat utal erre, mint pl. a Kisfaludy Károly-portrét záró: „Kisfaludy Károly munkássága híd volt Kazinczy és Vörösmarty munkássága között” (339. l.). Nem is annyira a Révai József-felvázolta analógiára gondolunk (Batsányi—Kölcsey—Petőfi), hanem inkább arra: Jancsó Elemérnek érdemes lenne a sommás mondatot kifejtenie. Kiváltképp, ha koncepciójának nyomán a monográfia első s terjedelmileg nagyobb részére gondolunk. (Éppígy utalhatunk a Berzsenyi-fejezetre, amelynek ürügyén az *átkötést* és *kötődést* lehet valóra váltani, ha Jancsó Elemér nyomán Rájnrisra és Virág Benedekre hívjuk fel a figyelmet.)

Amikor örömmel vesszük kézbe Jancsó Elemér legújabb könyvét, úgy, s azzal a tudattal tesszük ezt, hogy a tudományos munka, a tudományos kutatás — kollektív alkotás. Ebbe a gondolatkörbe kívántuk beilleszteni rövid ismertetésünket egy gazdag tartalmú és anyagú, *koncepciójában újat nyújtó* kötetről.

Kovács Győző

FENYŐ ISTVÁN: HAZA ÉS TUDOMÁNY

Bp. 1969. Szépirodalmi K. 449 l.

„Feltűnő, hogy a magyar liberalizmusnak alig van objektív, a való tényanyag elemzésén nyugvó irodalma, nincs a fejlődést körültekintően vizsgáló története, még a felhasználható részlettanulmányok is gyérek.” — írja könyvének bevezetőjében Fenyő István. Témájának, kutatási szempontjának magyarázatoként felvázolja a magyar liberalizmus

főbb eszméit, alakulásának fontosabb állomásait. Már ez bevezető tanulmányból is világosan kirajzolódik a liberalizmus számos ellentmondása, „partatlan” jellege, a polgári-kapitalizálódó fejlődés érdekében kompromisszumokra utat nyitó kapui, melyek, mint a szerző kimutatja, nemegyszer reakciós, ellenforradalmi ideológiáknak szolgáltattak

Istvánt, aki jellegzetes képviselője a Justus alapot. Hatása, egyes eszmék élnék és hatnak a hazai gondolkodásban mindaddig, amíg a kapitalizálódás oly hosszú és oly problematikus útjait járja a magyar társadalom. Gyakori jelenség a liberalizmus értékelésében, hogy a kései megalkuvások, kiúttalanságok árnyait vetítik vissza az eredetre, az első korszakra, amikor még progresszív társadalmi törekvések eszméi hajtóereje volt. A XX. századból visszanezve is jogos és szükséges e kérdéskör vizsgálata, de jogos és szükséges a reformkor történeti valóságának, eszmerendszerének megismeréséhez is. A hazai liberalizmus megvilágítását Fenyő István három reformkori tudós-politikus pályájának elemzésével vizsgálja meg. Mindhárman — Horváth Mihály, Pulszky Ferenc, Fényes Elek — jelentős személyiségek voltak koruknak, egy-egy tudományág megteremtői, kiváló alkotói. Műveltségük, széles körű olvasottságuk, politikai érzékenységük és társadalmi hivatástudatuk megismerésével egyszerűen az egész korról is plasztikus képet kaphatunk. Mindez a szerzőt nagy munkára kötelezte, s tegyük hozzá mindjárt, becsülettel teljesítette az önmaga és a témája által kiszabott feladatokat.

Könyvének alcíme: „A hazai reformkori liberalizmus történetéhez.” A tárgyalat három tudós pályája azonban kevesebbet is, meg többet is ad ennél. Módszertani szempontból kevesebbet: hiszen nemcsak a liberalizmushoz való kapcsolatukat, a liberális eszmék jelentkezését vizsgálja munkásságukban, hanem az adott korszakban teljes pályaképet nyújt: egyéniségüket, társadalmi-földrajzi miliőjüket, műveltségük egészét, ideológiai-politikai és tudományos nézeteik fejlődését is megrajzolja. S ezzel már többet ad, mint amit az alcím ígér. Mit tudunk meg mégis a hazai liberalizmus jellegzetes fejlődéséről? Mindezekelőtt azt, hogy mennyire ellentmondásos áramlat volt idehaza is, a kezdeteknél is; hogy milyen különböző egyéniségek, különböző tudományágak használták fel más-más előjellel egyes eszméit s hogy egy-egy korszakban milyen sok más, különféle irányzattal keverednek: centralista, majd municipalista gondolatokkal, utópisztikus eszmékkel és monarchista tervekkel, reformprogramokkal és a szabadságharc célkitűzéseivel, hogy ideológiai háttere lehetett a romantika és a népiesség irányzatainak. Úgy tetszik, a liberalizmusnak is inkább egyéni változatai vannak, mint egyetemes szabályai, s ha pontosabban akarjuk megismerni, az egyes gondolkodók egyéni útját kell felmérnünk mindenekelőtt — ahogyan erre a szerző is vállalkozott. S noha nagyon körültekintően, nagyon óvatosan mérlegel minden egyes mű vagy politikai irányzat megítélésénél, egy esetben mégis kategorikusabbnak, kevésbé

meggyőzőnek tűnik a bevezetőben rögzített álláspontja, mint maga az elemzett tényanyag; s egy-egy helyen szigorúbb a megítélésben, mint a mérlegelésben. — Bíráló észrevételként ezeket a részeket emelném ki.

Az előszóban arról ír Fenyő István, hogy a liberalizmus osztályérdekeiből következett forradalomellenessége, hogy az ellentéteket inkább próbálták megelőzni, kiegyenlíteni, leszerelni, s ezzel függ össze, hogy „ellenzi a szocialista eszméket, a dolgozó-termelő osztályok céljainak megvalósítását, elkülönül a munkásosztály ügyétől”. (12) Ami a reformer-jelleget illeti, természetesen nincs mit vitatnunk, hiszen az egész tárgyalt korszak törekvéseinek lényege — ezt rögzíti neve is! — a békés-törvényes lehetőségek megteremtése és kialakítása volt. Ami azonban a szociális eszméket illeti s a „dolgozó-termelő osztályok céljainak” megvalósítását, ott már más oldalról is figyelembe kell vennünk a tényeket. Például gondolnunk kell arra, hogy a korabeli szociális tendenciák, néppártoló programok sem voltak következetes, a mai értelemben osztályharcos eszmék, s így a maguk képlékeny jellegével szintén sok minden más eszmét magukba olvasztottak, vagy sok ponton érintkeztek velük. Ezt különben az elemző Fenyő István ki is mutatja nem egy helyen — épp ezért maga ellenében, saját anyagára hivatkoznak első-sorban.

A polgári rend gazdasági és politikai feltételeinek megteremtéséért vívott harcokban a liberalizmus programjai között is fontos helyet kapott a néppártoló program, főként gazdasági, de jogi, politikai, történelmi és erkölcsi aspektusból is számtalanszor fölmerül a reformküzdelmek során. Igaz, a „nép” ekkor még nagyon is vegyes kategória — a szerző is beszél erről —, eleinte semmiképp nem azonos a kisemmizett jobbággal, hanem inkább a középbirtokos-kisnemesi réteget jelentette, néha a polgárságot is. Am ahogyan a reformmozgalmak előrehaladnak, ahogyan balra tolódnak, ez a népkategória is átalakul lépésről lépésre, s egyre inkább a vagyontalan, nem-nemesi, dolgozó osztályt jelenti. Méghozzá nemzetfenntartó értelemben. Így szól róluk a még ifjú történész: Horváth Mihály, aki a polgárságban és a jobbágnépben látja a nemzetfenntartó erőt, (45) így ír Horváth nagytekintélyű példaképe, Wachsmut professzor több munkájában, (67—70) s a nép politikai szerepének megértéséhez vezet el mindkettőjüket a kérdés logikus, történelmi távlatokba helyezett végiggondolása. (82) A paraszti élet nyomorúságáról, politikai konzekvenciákra kényszerítő erejéről számol be Fenyő István, amikor a statisztikai-gazdasági földrajz forrásairól ír. (343—4, 356) Igaz, mindez még egy lényegében nemesi-reformer program érv-

rendszerének lett része; igaz, volt némi utópia és patriarchális színezet Horváth nép-szemléletében is, de azt már kevésbé könnyen írjuk alá, hogy radikálisabb formái mindenestől kívül esnének a liberalizmus keretein. (91) Kétségtelen, hogy a radikálisabb eszmék később nem a liberalizmus eszmekörében jutnak igazán érvényre, ám itt is felmerültek már, sokkal többször annál, hogy véletlenül tarthassuk. S meggondolandó az is, hogy mindhárom szerző a maga idejében a radikálisabb eszmék harcosa lett, Kossuth és a forradalmi erők táborába érkeztek el. Nem egészen a liberális nemzeti eszmék ellenére, hiszen a problémákat látni, felfogni és vizsgálni mégiscsak ezeknek indíttatására kezdtek. — Ami pedig a forradalmak, a forradalmi eszmék megítélését illeti, még változatosabb a kép. Wachsmut, majd nyomán Horváth Mihály az 1789-es francia forradalom rehabilitációját írják meg munkáikban, korszakfordulót, a szabadság és egyenlőség eszméinek megvalósulását ünneplik róla írva. (83—89—91) Horváth a hazai történelmi forradalmi mozgalmait, Rákóczi szabadságharcát, a Dózsa-felkelést a korban szokatlan történelmi realitással értékeli, nem a tömegek „büneiről”, vérengzéséről, pusztító dühéről ír, hanem az uralkodó osztály, illetve a bécsi kormányzat vétkeiről. (89—91, 108) S még ha igaz is, hogy e nézetek „túlmutatnak” a nemzeti liberalizmus gondolatain, mindenesetre igaz, hogy érintkeztek velük, hogy a felkelések történelmi jogosságának felismeréséhez a liberalizmus eszméi is hozzásegítették a realitásokat kereső tudóst. — Érdekes, hogy a nemzeti liberalizmust legkövetkezősebben érvényesítő Pulszkyra egy-egy korszakában más, baloldali eszmék is hatottak, ha rövid időre is. Ifjúkorában lelkesen olvassa az utópista szocializmus apostolát, Lamennais-t (163, 289), s „rokonszenvező figyelemmel” kíséri a Junges Deutschland körének kibontakozó munkásságát. (184) Ami összességében azt jelenti — s ezt akartam bizonyítani —, hogy a liberális eszmék egyedi változatában több helyen is észlelhetők a szociális és forradalmi eszmék nyomai, s hogy ez nem mindig a liberális nézetek ellenében, hanem inkább azok mellett, azok következményeként szóltak meg. S így a liberalizmusnak nemcsak „korlátzott, visszahúzó vonásai hatottak ösztönzően a demokratikusabb eszmerendszerek hazai kialakulására”, (432) hanem mintegy előkészítették, fogékonnyá tették azok befogadására a társadalmi haladásért küzdő tudósokat, politikusokat. — Ismételjük, a szerző igen körültekintő a konkrét tények és művek elemzésénél, a kor és az egyéniség adottságaihoz méri ítéleteit, a summázatokban azonban néha túlságosan igényes és mai elveket állít mércéül. Például amikor arról ír, hogy az

ifjú Horváth Mihály nem a „hajdani termelés és az egykori osztályviszonyok vizsgálata alapján közeledik tárgyahoz”; (46) vagy amikor kevésnek tartja, hogy Rousseau értékelésében „perspektívája nem terjed túl a létrehozandó polgári társadalom keretein”. (95) Mindezt azonban egy-egy mondat csupán, módszere, szemlélete egészében hiteles, történelmi igényű.

Mindenképpen ki kell emelnünk a szerző példás szorgalmát és tárgy szeretetét, amelyel a források felderítésében és ismertetésében járt el. Mindenképpen, mert munkája a hazai liberalizmus megértését éppúgy megvilágítja, mint az egyes szerzők műveltségét, gondolatvilágát, sőt az egész reformkor eszmei-tudományos szintjét is. Nemcsak filozófiai, történelmi, művészettörténelmi munkákat, hanem gazdasági, statisztikai, földrajzi műveket kellett végigolvasnia idegen nyelveken, melyek bizony nem túlságosan vonzóak egy irodalomtörténész számára. Kevesen vállalkoznak ilyen hálátlan és nehéz feladatra. Fenyő István könyvének gazdag anyaga épp ezért hasznos kézikönyve lesz a reformkori kutatásoknak. Helyenként talán túlságosan alaposan ismerteti forrásait s azokat a nézeteket is, melyek nem hatottak a magyar szerzőre (pl. Pulszky egyik nagy mentorának, Daniel Böhm-nek vallásossága, s Henszlmann véleménye erről: 150). A bőség helyenként kissé szétszórja a figyelmet, s talán összefogottabb, plasztikusabb lenne tanulmánya, ha a forrásokat nem elemezné külön-külön valamennyit, hanem inkább a tárgyalat magyar művekhez kapcsolná, amelyekre hatásuk volt. Azért is ötlök fel ez, mert könyve néhány helyén (pl. 418) van ilyen jó és meggyőző forrás-összevetés; sőt e közvetlen szembesítéssel új filológiai eredményt is ad (pl. Horváth Mihály két fontos cikkének eredetiségét, illetve mintáit tisztázza) (80). Igaz, ha e módszert követi, sok, általa megismert fontos művet, eszmét nem tudott volna átadni olvasóinak, pedig ezek hozzátartoznak az európai liberalizmus gondolatrendszerének kifejtéséhez, s aligha akad egyhamar olyan kutató, aki e sok, fárasztó könyvet végigolvassa. A mű azonban markánsabb, tömörebb lenne e szorosabbra fogott összehasonlító módszerrel.

Egyébként néha hiányoltuk, hogy a Fenyő István a tudománytörténelmi kutatásokban nem hagyta többször szóhoz jutni az irodalomtörténész Fenyő Istvánt. Különösen akkor, amikor a vizsgált anyag hálás matériát nyújtott az irodalom pontosabb megvilágításához. Ilyen például Horváth Mihálynál és német mintáinál a középkor barbárságának, sötétségének elítélése, a munka és szorgalom polgári erényként festett dicsérete (45, 54), melyek sokszorosán visszhangznak Kölcsey, Vörösmarty, sőt, az egész reform-

kori irodalomban. Valami olyasféle kipillantást (vagy oldalpillantást) várunk ilyen helyeken, mint aminőt a szerző helyenként maga is tesz, pl. amikor Pulszky és Eötvös egy-egy gondolatát veti egybe. (282–3) Nem ártana jobban kiemelni azt, hogy míg a tudományos törekvések perspektívájában — Fényes Eleknel például — a kapitalizmusnak felhőtlen, idilli képe rajzolódik ki (410), addig az irodalom már messzebbre tekint: Vörösmarty s még inkább Eötvös már jól látja a megvalósítandó rend súlyos problémáit. — Semmiképpen nem lennének méltányosak, ha csak az irodalomtörténész hiányairól szólnánk, elhallgatva erőnyeit. Nemcsak azokra a részekre gondolok, melyekben egy-egy szerző vagy mű stílusát ismerteti, s egy-egy tudományos munka irodalmi jellegére, értékeire figyelmeztet (pl. Fényes Elek életképszerű népbárázolásaira) (374–379), hanem az árnyalt és érdekes jellemrajzokra, melyek közül különösen a Pulszkyé igen érdekes. Megvan bennünk a hajlandóság, hogy a reformkort csak patetikus dicsfényben lássuk, római jellemek világának, akik számára a haza üdvén kívül csupán a tudomány és a művészet létezik, és legfeljebb egy, éteri szerelem. Pulszky pályájának, tetteinek, eszméinek ismertetésében végre egy összetett jellem-képet kapunk. Tehetséges és művelt karrierista — mondanánk róla ma, akinek munkássága, különösen, ha épp a legjobb ügyet szolgálta, természetesen előre vitte az általános haladás ügyét (a törvénybizottságokban vállalt feladat, cikke az Allgemeine Zeitung-ban, forradalmi tevékenysége, különösen Bécsben, külföldi, diplomáciai törekvései a szabadságharc érdekében stb.). Mindez azonban nem menti nagy fordulatait, váratlan, illetve nagyon kiszámítható megtorpanásait, néha igen károsan ható irodalmi nézeteit (az irányköltészet ellenzését, Petőfi megítélését). Az irodalmár Fenyő érdeme, hogy hitelesen tudja bemutatni az egész pályát, összes vargabetűivel — mellette épp ezért emelkedik ki a másik két tudós elkötelezett szenvedélyessége és feddhetetlen aszkétizmusa. — Közvetlen irodalomtörténeti tanulságokat ad a könyv a reformkori népiesség kevésbé ismert, kevésbé elemzett munkáiról. Itt nem csupán a mesék és mon-

dák gyűjtésének adalékaira kell figyelniük, hanem a leíró, ábrázoló, nemegyszer tudományosan, „szociográfiai” módszerrel dokumentált tartalmú népiesség tanulságaira, melyeknek hatását rövidesen észlelhetjük verses epikánkban, regény- és novella-irodalomunkban. (47, 175–6, 220, 283–6, 340, 375, 407–8)

Végezetül két kisebb megjegyzést. Fessler történetírói irányának, hatásának érdemes lenne több figyelmet szentelni. Miszticizmusa, romantikus történelemszemlélete is tüzetesebb, pontosabb megvilágításra vár még — voltak ebben is a felvilágosodásból öröklött eszmék, majd hegeliánus gondolatok. Bárcsak akadna a vállalkozó, aki ezt a regénybe illő életpályát és a reformkorhoz oly szorosan hozzátartozó munkásságot kultúránk, irodalomtörténetünk szempontjából végre tudományos igényességgel feldolgozná! (Peter F. Barton 1969-ben megjelent nagyszabású Fessler-monográfiáját Fenyő még nem használhatta.) Annyi bizonyos, hogy a művészihez közelálló, megjelenítő történeti látás, a dramatizáló-jelenetező, regényszerű, lélektani indítékokra is figyelő félig tudományos, félig irodalmi módszer nemcsak a két Kisfaludyt, Vörösmartyt és Jósikát ihlette meg, hanem a tudós Horváth Mihályt is, jobban, mint azt Fenyő megállapítja. Pl. azok a színes, anekdotikus, narratív részek, jelenetek, melyek tankönyvét élénkítik, (103) szintén Fessler hatását (s talán anyagát) viszik tovább. — S ha már oly hangsúlyosan kiemelte Pulszky olaszországi utazását, s azt, hogy nagyobb európai körútra az elsők között vállalkozik, akkor ide kívánczik a másik reformkori tudós, Toldy Ferenc neve, aki 1829–30-ban utazgat Európában, míg Pulszky először 1833-ban indul Olaszországba (141), s persze hogy idekíváncsoznék a legnyugtalanabb utazónak, a legnagyobb liberális reformernek, Széchenynek neve, aki olaszországi útjával, „anglomániájával” is megelőzte Pulszkyt.

Végezetül és összegezésül elmondható, hogy az elismerő és a bíráló észrevételek egy alapos, sok stúdiumon nyugvó munkáról szólnak, melynek eredményei nagy segítséget adnak az egész reformkor mélyebb megismeréséhez.

Mezei Márta

VARGA JÓZSEF: ADYTÓL MÁIG

Bp. 1970. Szépirodalmi K. 374 l.

Valamennyi érdemes irodalomtörténész, kritikus vagy esszéista kialakítja a maga viszonyítási- és értékrendszerét, még akkor is, ha azt tételszerűen pontokba nem foglalja.

Gyakran csupán az utalásokból derül ki, pontosabban ezek számából vagy már-már rögeszmeszerű visszatéréséből, hogy kinek a munkásságát érzi példaadónak, korszerű-